

Лариса Буряк

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII СТ. КРІЗЬ ПРИЗМУ МАТЕРІАЛЬНОГО СВІТУ

Матеріальний або побутовий світ — взагалі то річ дивна. Він оточує людей як повітря, без якого неможливо уявити собі свого життя, але в той же час на яке можна і не звертати уваги, якщо все гаразд, а помічати тільки в разі, коли щось починає не влаштовувати. Люди часто нарікають на побут, намагаються вдосконалювати його, щоразу змінюючи стилі оточуючого їх життя, замінюючи старі речі новими, будучи при цьому переконаними, що їм це край необхідно для самозаспокоєння або кращого самовідчуття і, навіть, самоствердження. Побут це буденне і повсякчасне життя, й інколи здається, що немає нічого більш простішого за нього.

Але в той же час побут являє собою надзвичайно складну систему, що містить величезну кількість речей, які в свою чергу, вимагають відповідних рухів, жестів, поведінки, звичок, навіть, психологічного кредо від своїх власників. Все це дало підстави Ю. Лотману в процесі підготовки до видання своєї відомої книги про побут і традиції російського дворянства стверджувати, що повсякденне життя — це категорія історико-психологічна, знакова система, свого роду тест, а сама історія, як вважав

дослідник, проходить через «будинок людини», через його приватне життя¹.

Можна вважати цю тезу універсальною для будь-якої епохи, хоча в той же час не можна заперечувати, що кожна з них формує свою шкалу матеріальних цінностей, змінюючи в ній порядок речей, додаючи нові, а деякі взагалі викреслюючи зі списку.

Для України XVIII ст., як відомо, багато в чому було переломним, бо події, що відбулись тоді, принципово змінили стиль життя українського суспільства і визначили основні напрямки його політичного, соціально-економічного, культурного розвитку на подальше майбутнє. Варто лише згадати, що починається століття із зухвалого кроку І. Мазепи назустріч Карлу XII, а закінчується триумфом катерининського абсолютизму. На фоні історичних хитросплетінь XVIII ст., яке знаменитий письменник і сучасник століття О. Радіщев назвав століттям «божевільним і мудрим», одним із цікавих, інтригуючих, ще й досі мало вивчених явищ, було формування нової української еліти на території Гетьманщини.

Вже деякий парадокс історії полягав в тому, що, як відмічав Д. Міллер, «український народ с половини XVII ст. начал новый период своей истории отрицани-

¹ Цит. за: Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII — начало XIX века). — СПб., 1994. — С. 4.

ем аристократического порядка вещей, а через сто лет пришел к полному подчинению этому самому порядку»². Але, якщо пригадати, що історія є суцільним ланцюгом парадоксів, то цей так само є його своєрідним і логічним продовженням.

Дана стаття є спробою дослідити деякі фрагменти побутового життя новоствореної української еліти Лівобережжя у XVIII ст. з тим, щоби, виходячи із її смаків, станових уподобань, ціннісних орієнтирів, проаналізувати певні прояви внутрішнього світу, приватного життя провідних старшинських родин Гетьманщини, побуту, що їх оточував.

Хоч як не намагались представники «народницької» школи в українській історіографії переконати громадськість в генеалогічній «унікальності» нової привілейованої верстви, наполягаючи на тому, що вона «вышла главным образом из народной массы в самом широком смысле этого слова»³, навряд чи їм це вдалось. Щоправда, в деякій мірі історики XIX ст. (В. Лукомський, В. Модзалевський, О. Лазаревський та ін.) мали рацію, оскільки частково нова соціальна еліта в другій половині XVII та у XVIII ст. формувалась за рахунок козацької старшини, яка в свою чергу, одним із джерел поповнення мала «представників козацького товариства, які займали вищі посади у війську, здобуті за особисті заслуги»⁴. Але крім цієї соціальної верстви середовище козацького нобілітету поповнювалось вихідцями із «православної шляхти, міських урядовців, «славетне уроженых» обивателів та духовенства»⁵.

Кожна із цих соціальних груп до певного часу жила за законами свого внутрішнього світу, мала свої погляди на приватне життя та свої уявлення про ціннісні пріоритети. Та опинившись на вершині соціальної ієрархії, вони мусили пристосовуватись до неписаних законів нобілітету, вживаючись в нього і діючи за принципом латинян: «If you are in Rom do like Romans do».

XVIII ст. виробило свою шкалу матеріальних цінностей для елітної верстви, дотримання яких вважалось необхідним, аби бути причетним до суспільної верхівки. Уявлення козацької старшини про пріоритетні складові матеріального світу епохи формувались і розвивались в межах вже заданого кола цінностей. Дехто з дослідників, правда, вважає, що в українському суспільстві XVIII ст., ще не існувало чіткого соціального розмежування. «Були, звичайно, бідні, були й багаті, але ті й інші жили приблизно однаково, у межах єдиної побутової традиції, дотримуючись благородної патріархальної простоти... Скромність, («тихість») і невибагливість смаків були релігійними ідеалами давніх, добарокових часів. Протягом віків український побут залишався патріархально простим»⁶.

Навряд чи з цим можна було погодитись, адже скоріше спостерігається наявність двох побутових тенденцій, а саме, патріархально-народної та аристократичної із все більш виразною домінантою з боку останньої. Бажання козацької старшини оточити себе красивими речами, організувати своє життя на

² Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. — 1897. — Январь. — С. 3.

³ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. Репринтное издание. — К., 1993. — С. XVI.

⁴ Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 6.

⁵ Там само. — С. 13.

⁶ Цит. за: Хроніка 2000. — 1993. — Випуск 5 (7). — С. 33–34.

манер аристократії, з якою козаки розправились в XVII ст., явно відчувається в побутових смаках нової правлячої верстви.

Так, в незакінченій повісті А. М. Марковича «Малороссийская свадьба» найдорожчими речами в полковничому домі на Лівобережжі вважалися срібло, гардероб, цукор, горілки і закуски⁷. До цього списку можна також було б додати дорогі тканини, дорогоцінну зброю, коштовності.

Відомо, яке важливе місце у побутовій психології знаті у XVIII ст. посідали тканини. Тканини вже самі по собі були свідченням певного соціального статусу, отже само собою зрозуміло, що для знаті це мали бути дорогі, в більшості своїй імпортного виробництва «матерії», оскільки «козацькі полковники і гетьмани носили одяг з тканин, якими користувалась знать Західної Європи»⁸. До таких відносились блакитний або зелений французький штофи, різнобарвні парчові тканини, прикрашені золотом та срібною сіткою або «пестрою корункою», «попелясті» та «понсові» люстрини, «матерії перевень» або «бруссель» та ін. Отже, не випадково, як записав Яков Маркович у своїх широко знаних «Дневных записках», перше, що вони зробили із братом після смерті своєї тітки — гетьманши Анастасії Скоропадської, так це те, що «в амбар запечатали скрини с деньгами и материями»⁹.

Останніх, очевидно, у знатної гетьманши було немало. Деякі з них вона отримувала в подарунок, бо, по-перше, традиція XVIII ст. передбачала дарувати тканини в якості особливо дорогих ре-

Анастасія Марківна Скоропадська

чей. Крім того, знаючи, що А. Скоропадська небайдужа до коштовних подарунків, старшина та російські сановники часто дарували їй «ясновельможніший». Так, генерал-фельдмаршал граф Б. Шереметев передав для дружини гетьмана годинник «новой моды, да две материи новой же моды, французския и серебряная...»¹⁰.

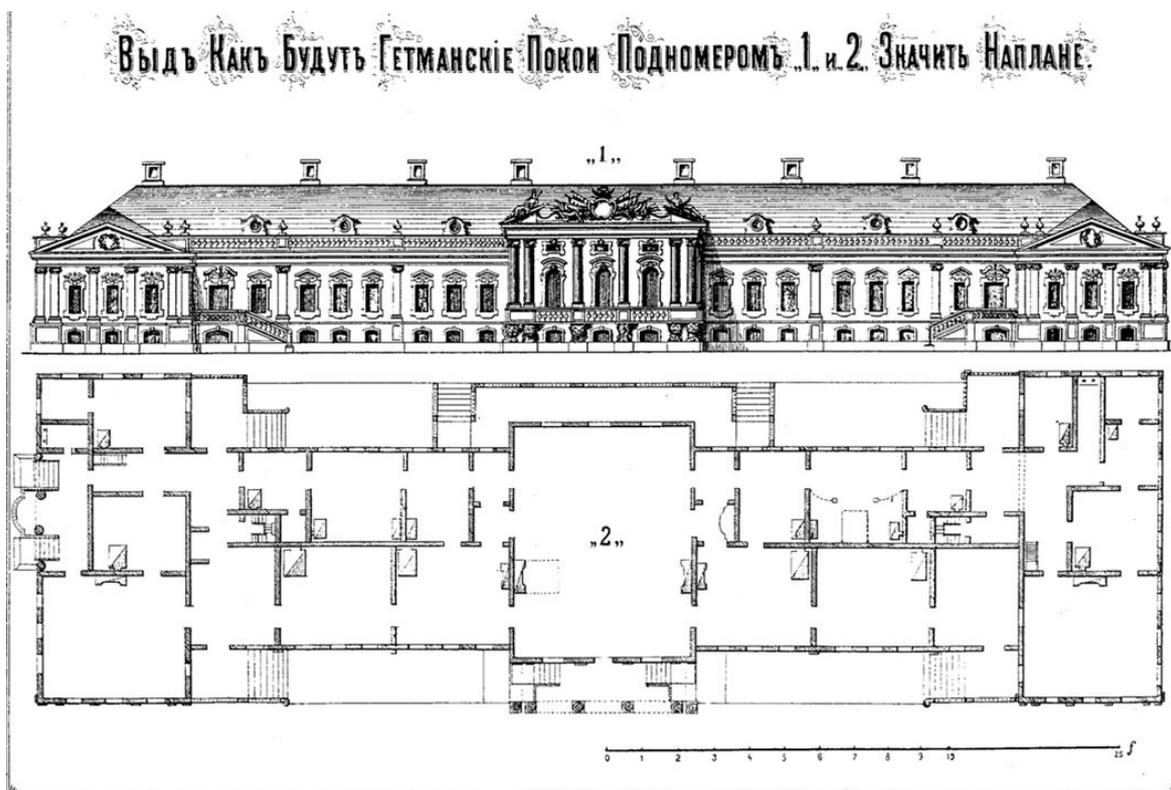
Срібло, особливо посуд, виготовлений з нього, продовжував уважатися у XVIII ст. атрибутом знатності та добробуту й українська старшина прикрашала свій побут срібним начинням, намагаючись ще і в такий спосіб набути зовнішнього аристократизму. Наприклад, у заповіті прилуцького полковника Григорія Галагана своїм трьом дітям, крім грошей і коштовностей, йдеться про два сундуки

⁷ Маркович А. М. Малороссийская свадьба // Киевская старина. — 1897. — Март. — Приложения, с. 11.

⁸ Білан М. С., Стельмащук Г. Г. Український стрій. — Львів, 2000. — С. 43.

⁹ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Т. 1. — С. 337.

¹⁰ Цит. за: Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя — булаву»? // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 1. — К., 2002. — С. 222.

План палацу К. Розумовського, який планувалося побудувати у Глухові

«з сребною посудуою» та дві скрині «в котрих в одной платя», а в другій — зброя «шабель шесть, дорогих кинчалов...»¹¹

Майже ті ж самі речі зустрічаються у списках приданого як дорогоцінні і такі, що мають велику вартість. Так, вироби із срібла першими називалися у списку приданого, яке отримала донька вже згаданого полковника Григорія Галагана Параскева, виходячи заміж за бунчукового товариша Стефана Лашкевича. На другому місці у списку стояли коштовності — вироби, прикрашені рубінами, «шафірами», «шмарагдами» та «діянтами». А вже третю позицію займали речі, що входили до складу гардеробу нареченої.

Уже те, з якою ретельністю і дбайливістю перераховуються вироби із сріб-

ла — ліхтарі «з трубками на свечи», пивні і медові кубки, чарки, таці, тарілки, ложки, «фляшки з крушками»¹², свідчить про особливе значення, що надавалось всім цим предметам у побутовому житті, і про те, наскільки важливими вони були у старшинському побуті не в практичному їхньому використанні, а саме як атрибути розкоші і знаки, що підтверджували привілейоване становище в суспільстві.

Патріархальна побутова традиція була більш помітна в архітектурних та кулінарних смаках козацької старшини. Тут аристократизм дійсно вкорінювався значно повільніше, ніж в інших складових побуту.

Підкреслюючи надзвичайну спрощеність архітектурної традиції, якої дотримувалась українська еліта в XVIII ст.,

¹¹ Галагановский фамильный архив // Киевская старина. — 1883. — Ноябрь. — С. 461.

¹² Там само. — С. 464.

О. Лазаревський зауважує, що навіть будинок гетьмана І. Скоропадського в Глухові являв собою житло «из трех особых строений, из которых каждое заключало в себе две большие комнаты, разделенные сенями. По своему устройству это были те же хаты, которые мы и теперь встречаем в Малороссии у богатых селян...»¹³

Палацова італійська традиція в архітектурному будівництві Гетьманщини започатковується тільки Кирилом Розумовським, який від попередніх гетьманів відрізнявся, крім усього іншого, ще й тим, що «хорошо был знаком с удобствами не только тогдашней русской столичной жизни, но и заграничной европейской»¹⁴.

Палац К. Розумовського, план якого зберігся на відміну від самого будинку, принципово відрізнявся від будинків попередніх гетьманів І. Скоропадського і Д. Апостола. Взагалі залишається загадкою, чи був реалізований цей архітектурний проект, оскільки відомо, що К. Розумовський скаржився графу М. Воронцову на «гнусное место Глуховское» і на те, що будівництво ведеться погано¹⁵. Це, очевидно, було ще одним аргументом на користь побудови нового гетьманського палацу в Батурині, що і було зроблено.

Як вважає О. Лазаревський, починаючи з середини XVIII ст. повинна була швидко змінюватися і вся зовнішня обстановка малоросійського панства, яке намагалось наслідувати свого гетьмана. Але ще до кінця XVIII ст. і навіть початку XIX ст. українська знать, «возводя сельские дома свои, заботилась едва ли только не об одной их обширности...»¹⁶

Хоча і тут зустрічалися окремі винятки, що свідчили про появу все ж таки нових тенденцій в архітектурі старшинських будинків. Один з таких будинків був описаний А. М. Марковичем у вже згадуваній «Малороссийской свадьбе», аби показати, як з часом змінювались архітектурні смаки української знаті: «У полковника дом украшен был, как не у многих из тогдашних панов. В гостиной были заграничные шелковые обои, которые называли плахтами, зала была выштукатурена и потолок украшен был узорчатыми фигурами лепной работы, полы были хоть не паркетные, но штучные. Двери из сеней в различные комнаты были одноштучные, выкрашенные темнозеленою краскою, на которых нарисованы были различные эмблемы... Не далеко от дому полковника была огромная каменная кладовая, со сводами, крытая железом. Эта кладовая служила главным украшением двора, ибо паны поставляли свое честолюбие в том, чтобы иметь огромные кладовые. Она состояла из нескольких отделений и погребов и была в два яруса, из коих на втором находилась комната, в которой часто летом полковник гулял с приятелями. Погреб был тут же, следовательно недалеко было ходить за венгерским, фронтиньяком и разными наливками, которые некоторые гости предпочитали самым лучшим винам. Близ дому был сад регулярный и цветник. Аллеи в оном, как и в большей части прочих садов, обсажены были липами, а в куртинах были плодовые деревья.

У полковника была и оранжерея, хотя не весьма богатая, но и та служила предметом удивления и доказательством

¹³ А. Л. (А. Лазаревский). Гетманские дома в Глухове // Киевская старина. — 1898. — Январь. — С. 164.

¹⁴ Там само. — С. 164.

¹⁵ Там само. — С. 165–166.

¹⁶ Галагановский фамильный архив // Киевская старина. — 1883. — Ноябрь. — С. 452.

Зображення малоросійської шляхетної достойності

богатства пана, ибо подобные заведения были еще очень редки»¹⁷.

Наявність уже згаданих двох побутових традицій, аристократичної та патріархально-народної, їхнє суперництво було досить відчутним і в кулінарних уподобаннях старшини. З одного боку, як відмічає Ф. Вігель, навіть у 80–90-х роках XVIII ст. українське панство мало однакові з селянством смаки «однакові звичаї, однакову їжу, так само надавало перевагу передусім борщу й галушкам, так само ніжно любило свиней...»¹⁸.

Але чи не перебільшує автор захоплення козацької старшини простими українськими стравами і чи не є подібна характеристика відбитком все тієї ж «народницької» традиції в історіографії, прагненням видати бажане за дійсне, наближивши в такий спосіб новоутворену елітну верству до «народних мас». Козацька старшина Гетьманщини поступово наближувалась до усвідомлення нових постулатів привілейованої верстви, один з яких полягав у тому, що, як зауважував Фернан Бродель, «витонченість, різноманітність, і, навіть проста ситність — це для багатих»¹⁹.

У 1746 р. у Франції побачило світ знамените видання Менона «Шляхетська куховарська книга», яке, по-перше, засвідчило, що Франція починає претендувати на роль законодавця кулінарної моди, а по-друге, що «кулінарія стає дорогим мистецтвом зі своїми приписами і декором»²⁰.

Козацька верхівка, скоріш за все, не могла знаходитись осторонь побутової моди, що поширювалась в Європі, оскільки традиційно звикла перебувати в колі європейських впливів. Досить логічним було те, що в українському старшинському середовищі у XVIII ст. обертався відомий кулінарний трактат «Різновиди марципанів та ганусової горілки», що належав стародубському полковнику Івану Кулябці. Вишуканість рецептів печива, кексів, тістечок, мусів, суфле та багатьох інших кондитерських виробів, які передбачали використання великої кількості цукру, мигдалю та інших рідкісних і дорогих кулінарних інгредієнтів, свідчила про те, що елементи аристократизму проникали і в найбільш консерватив-

¹⁷ Маркович А. М. Малоросійская свадьба // Киевская старина. — 1897. — Приложения, с. 13.

¹⁸ Цит. за: Хроніка 2000. — 1993. — Випуск 5 (7). — С. 34.

¹⁹ Фернан Бродель. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. — Т. 1. — К., 1995. — С. 154.

²⁰ Там само.

ну складову побуту української еліти, а саме, в галузь кулінарії. Наскільки широко вживаними були всі ці «аглицькі кухені», «феркези», «мандельторти», важко сказати. Не виключено, що, наприклад, «марселі с фіалками и рожевим цвітом» (льодяники з пелюстками квітів), рецептура яких потребувала використання персиків, цукатів і, навіть, кави²¹ досить рідко готувалися. Але сам факт поширення подібного роду літератури в старшинських колах засвідчує їхній реальний інтерес до кулінарної вишуканості.

Стосовно того, яке значення відіграв одяг, зовнішність, мода в цілому в житті козацької старшини, особливо тоді, коли вона стає вже правлячою верствою, то слід згадати очевидно універсальне для всіх часів твердження Фернана Броделя про те, що «ніколи ніхто не міг нічого вдіяти з бажанням піднятися вище по суспільній драбині, або з прагненням носити одяг, який був на Заході основою такого просування»²².

Те, що старшинська еліта надавала немало значення своєму зовнішньому вигляду, не викликає сумніву. Як вже зазначалось вище, одяг, і не просто одяг, а розкішний, пошитий з імпортних модних тканин, оздоблений дорогим хутром, із золотою або срібною фурнітурою, займав одне із центральних місць у шкалі матеріальних цінностей нової української еліти. В цьому неважко переконатись, переглянувши список приданого одягу, яке отримувала Параскева Галаган. Він включав в себе дев'ять кунтушів, серед яких були «кривавій парчевій з сеткою золотою», «блакитній златоглавій», «білій парчевій з газом золотим», «люстриновій зеленій з газо-

Вельможна малоросійська пані

вою сеткою» та інші. Серед приданого було також декілька спідниць та корсетів, зроблених із різних дорогих тканин, шубейка «брусселіова на себерках чорна» і шуби «на рисях» та «на лисах», парчеві шапки, чепці «по бархату гаптовані» і навіть «шапочній вершок золотом і сребром плетеній»²³.

Цікаво, що, наприклад, Степан Милорадович, намагаючись відсудити у вдови свого покійного батька частину спадщини і складаючи перелік своїх вимог до Уляни Бутович-Милорадович, включає до списку серед нерухомості, дорогоцінної зброї, листів і грамот Петра I Михайлу Милорадовичу «велчурю

²¹ Киевская старина. — 1883. — Сентябрь-октябрь. — С. 241.

²² Фернан Бродель. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIIIст. — К., 1995. — Т. 1. — С. 262.

²³ Галагановский фамильный архив // Киевская старина. — 1883. — Ноябрь. — С. 465–466.

Шляхетна малоросійська пані

лямпартовую, подшитую песцями, з гудзиками більшими сребними, позлоцаними...»²⁴. Про «велчуру лямпартовую» і «шляфрок з блакитного штофу» так само йдеться у щоденнику Я. Марковича²⁵. Очевидно, мати в своєму гардеробі цей різновид верхнього одягу вважалось не лише даниною моді, але і справою престижу, і Я. Макович замовляє пошити собі ці дві дорогі речі.

В той же час зв'язок із соціальним та історичним минулим продовжував даватися взнаки довгий час в зовнішності нової української еліти. Переконатись в

цьому неважко, подивившись хоча б на відомий портрет дружини гетьмана І. Скоропадського Анастасії, вміщений у вже згадуваних «Дневних записках» Я. Марковича. На цьому портреті звертає на себе увагу те, що знаменита гетьманша зображена відносно молодою і має дійсно досить демократичний вигляд. Подібне враження складається, можливо, поперше, через те, що в обличчі немає яскраво вираженої аристократичності, яка одразу впадає в око там, де генетично вона була присутньою в декількох поколіннях (візьмемо для порівняння відомий портрет Софії Тарнавської, дружини князя Костянтина Острозького). В даному ж випадку перед нами обличчя простої жінки, а не аристократки. Як відомо, Анастасія Скоропадська була донькою прилуцького купця Марка, не мала освіти, навіть не вміла писати. Крім того, А. Скоропадська зображена вдягненою у просту сорочку за народною традицією, що підсилює ефект патріархальної демократичності.

Але, будучи жінкою неординарною від природи, вона, ставши другою дружиною І. Скоропадського, «розпочала постійний прийом поважних гостей з Москви та Санкт-Петербурга, досить активно втручалася в урядові справи»²⁶, що дало підстави скласти вже тоді прислів'я, мовляв «Іван носить плахту, а Настя — булаву». Отже, художник намагається відтворити і підкреслити аристократизм зображуваної моделі, її високе положення та певний вже сформований імідж у суспільстві. Речі на портреті виступають своєрідними символами, що виразно говорять про смаки та уподобання їхньої

²⁴ Лазаревский А. Люди старой России. Милорадовичи // Киевская старина. — 1882. — Март. — С. 491.

²⁵ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Т. 1. — С. 17.

²⁶ Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя — булаву»? // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 1. — К., 2002. — С. 223.

господині. Так, верхній одяг гетьманши (кунтуш) оздоблений дорогим хутром, скоріше за все, соболя, з якого зроблений і головний убір. Крім того, художня традиція намагається підкреслити «шляхетність» жінки зображенням тонких гнучких пальців. При всій простоті рис обличчя на ньому підкреслено означені вольові зморшки навколо рота — свідчення владного характеру.

Та найбільш виразними символами високого соціального статусу жінки, зображеної на портреті, є дорога шовкова хустина, яку вона тримає в руці, притуливши до себе, але наготові щомиті підняти вгору, віддаючи розпорядження. Не менш промовистим символом влади є також і палиця, на яку А. Скоропадська впевнено спирається, аби ні у кого не виникло жодного сумніву щодо її становища в суспільстві. Цей портрет є яскравим уособленням тих двох традицій в одязі і в зовнішності першої леді Гетьманщини, про які йшлося вище — народної та аристократичної, що природньо поєднувались і довгий час співіснували в побуті не лише гетьманських родин, але і більшої частини української еліти, будучи зумовленими як її соціальним походженням, так і оточенням та новим способом життя.

Смаки та традиції в одязі козацької старшини формувались під різними впливами, одне з центральних місць серед яких посідали польська аристократія та шляхта. В свій час ці впливи аристократичної Польщі були настільки сильними, що, навіть звільнившись і відокремившись від неї, старшинська верства Лівобережжя продовжує все ще триматися колишніх своїх уподобань. Зміни стають помітними лише з другої половини

Зображення вельможної малоросійської достойності

XVIII ст., коли Росія, як зауважує Д. Міллер, починає «передельвать малорусское общество на свой образец...»²⁷

До цього історичного моменту «гораздо большее влияние должна была оказать аристократическая Польша. Она передала Гетманщине свои шляхетские и крепостнические традиции, свою культуру и, главное, свои шляхетские законы»²⁸. Безпосередні впливи Польщі в XVIII ст. поступово згасають. Та в побутовому лексиконі української знаті стосовно прикрас, одягу, посуду, тканин ще довгий час зберігаються назви з польської мови, такі, наприклад, як «коначок», що на старопольській мові означало до-

²⁷ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. — 1897. — Январь. — С. 3.

²⁸ Там само. — С. 3.

рогоцінне намисто східної роботи, «маняли» — коштовні прикраси або дорогі браслети на руку, «корунка» — ажурна дорога тканина і т. ін.

Петербург, який перебрав на себе впливову ініціативу з середини XVIII ст., теж потребував розкоші і лиску, слідуючі, перш за все, європейській моді. У зв'язку з цим навіть з'являється відомий наказ імператриці Єлизавети ставити клеймо на фалдах тих, хто являвся «ко двору» у старих, або таких, що вийшли з моди «несообразных кафтанам»²⁹. Імператриця сама, будучи небайдужою до моди (після неї залишилось понад п'ятнадцять тисяч майже нових суконь, декілька тисяч башмаків і дві скрині панчо та стрічок³⁰) ревно слідкувала за зовнішнім виглядом свого оточення. Українська знать, особливо та, що

опинилась близько біля російського трону, потрапляє тепер у вир петербурзької моди, хоча остання, у свою чергу, була теж синтезом європейських мод.

Психологія української еліти, що з'явилась на історичній арені в середині XVII ст., формувалась протягом довгого часу, зазнаючи різних колізій. Відбувались складні трансформації у свідомості зі зміною стилю життя, з початком усвідомлення свого нового положення в суспільстві. Матеріальний світ із своїми неписаними законами, правилами, вимогами, традиціями, що склались як результат різних культурних впливів, допомагав адаптації до нової ролі в суспільстві, втілюючи і одночасно розмежовуючи побутові цінності кожної із верств.

²⁹ Цит. за: Данилевский Г. П. Минович. — М., 1985. — С. 54.

³⁰ Там само. — С. 54.